

УДК 94(470+571):355.1001.73“1991/1996”

Сухушин Михайло Петрович (1961 р. н.). У 1983 р. закінчив Новосибірське ВВПЗУ, у 1998 р. – Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. Кандидат історичних наук, доцент кафедри військової підготовки МДУ ім. В.О. Сухомлинського. Тема наукового дослідження – “Військова реформа РФ у 1991-1996 рр.”.

ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ РЕФОРМИ В СРСР: ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ (1990-1991 рр.)

Розглядаються політичний та соціальний аспекти безпосереднього переходу до реалізації планів військового реформування в СРСР в 1990-1991 рр.

Рассматриваются политический и социальный аспекты непосредственного перехода к реализации планов военного реформирования в СССР в 1990-1991 гг.

The political and social aspects of direct transition are examined to realization of plans of military reformation in USSR in 1990-1991 years.

Процес трансформації суспільства в Радянському Союзі та на пострадянському просторі кардинально змінив шлях розвитку світової цивілізації, який намітився у другій половині ХХ ст. Відмова від антидемократичних принципів потребувала значних зусиль. Важливою складовою цього періоду стали питання військової політики. Дослідження військової реформи в СРСР і в Російській Федерації важливе з точки зору визначення результатів проведення радикальних суспільних реформ в кризових умовах. Перехід до постстолітарного суспільства вимагає чіткого бачення процесу кардинальної перебудови одної із визначальних структур влади.

Одночасно подібні процеси розгортались в Україні. Вивчення етапів їх проходження та наслідків реформування армії в РФ може розглядатись як одна із моделей військової реформи на пострадянському просторі. Співставлення російського варіанту трансформації Збройних сил з українськими дозволить незалежній Україні уникнути ряду негативних моментів, які проявились під час перебудови армії Росії. Це тим більше важливо і одночасно можливо, бо і російська, і українська нові армії вийшли із радянських Збройних сил. **Метою і завданням** роботи автор ставить дослідження особливостей впровадження військової реформи

в процесі трансформації суспільства в Радянському Союзі.

В українській історіографії тематика військової реформи в РФ 90-х рр. ХХ ст. ще не отримала широкого висвітлення. В роботах українських дослідників Е.А. Афоніна, А.Л. Папікяна, В. Смолюка, О.В. Феденко, В.С. Чорного, які займались вивченням становлення армії України, історія реформування кінця 80-х – початку 90-х рр. не знайшла відображення. Окремі оцінки військової реформи в РФ присутні в публікаціях Н.М. Якупова, В.П. Фісанова, О.Я. Маначинського, Б.О. Косевцова, І.Ф. Зінько, в дисертаційних дослідженнях І.М. Мельничука, Т.А. Христюк.

Особливістю російської історіографії є намагання уникнути розгляду питань військового реформування навіть в тих роботах, де подібна тема практично задекларована. Показова колективна монографія “Російське суспільство і радикальні реформи”, у якій автори, аналізуючи вплив кардинальних реформ 90-х рр. на російське суспільство, не знайшли місця для оцінки військової реформи.

Заходи радянського керівництва в галузі роззброєння, скорочення чисельності Збройних сил, виведення військ з країн Європи, широке обговорення проблем армії в радянському суспільстві

підготували ґрунт для визнання необхідності військової реформи. Однак рішення відносно реформи приймалися партійним і державним керівництвом країни непросто. Запропоновані в 1989 р. концепції перебудови в армії почали реалізовуватись тільки з початку 1990 р. 16 січня 1990 р. начальник генштабу генерал армії М.О. Моїсєєв, виступаючи на Віденському семінарі з воєнних доктрин держав-учасниць Народи з безпеки і співробітництва в Європі заявив, що в новій радянській воєнній доктрині розроблений новий підхід до визначення складу Збройних сил, їх структури, військового будівництва в цілому. При вирішенні цих питань СРСР виходить із принципу розумної достатності для оборони [1]. Воєнна доктрина, визначивши в якості двох органічно взаємопов'язаних сторін – політичну і військово-технічну складові військових перетворень, майже не зачіпала соціальних наслідків нових підходів у сфері військового будівництва.

Між тим, у самих Збройних силах на початку 1990 р. перебудовчі процеси відчувались не тільки на рівні вищих командних ланок, а й інших структурних підрозділів. Надзвичайно гостро стояли питання економічного характеру. Міністерству Оборони на 1990 р. асигнувалось на потреби оборони 70,9 мільярда рублів. Для порівняння міністерство оборони США отримало 305 мільярдів доларів [2]. Але на утримання особового складу СРСР планував тільки 9 мільярдів рублів, а США – 78,5 мільярдів доларів. У таких складних умовах починалось реформування армії.

Забезпечення соціальних потреб військово-службовців перекладалося на командування на місцях з одночасними вимогами забезпечити безумовне виконання норм житлового законодавства [3]. Виконати останнє часто було просто неможливо. Загалом вирішення квартирної проблеми пропонувалося підрядним і хазяйським способом. Так, наказом щодо Одеського військового округу дозволялось утримувати ремонтно-будівельні групи у з'єднаннях і частинах для проведення капітального і поточного ремонту [4]. Таким методом план капітального будівництва і спорудження житла був виконаний в частинах округу на 119 % підрядним способом і на 138 % хазяйським способом [5]. Процеси демократизації радянського суспільства зачепили Збройні сили побічно. Про це свідчить наказ командуючого Одеським військовим округом від 2 січня 1990 р. про створення позаштатної воєнно-законодавчої комісії, яка була утворена з метою подальшого удосконалення воєнного законодавства і активізації правової реформи [6]. Проте процеси гласності повільно впроваджувались у військах, і позаштатний прес-центр округу був створений тільки в лютому 1991 р. [7].

Але одночасно проводились заходи зі структуризації ЗС СРСР. Поширилось розформування частин, особливо тих, які виводились із-за кордону, видів і родів військ, обмеження воєнної діяльності національною територією, зміни у стилі діяльності воєнних кадрів, і політорманів, і

парторганізацій, форм і методів навчання особового складу [8]. Так, у 1989 р. із Німецької Демократичної Республіки та Угорщини були виведені і розформовані 13-а, 32-а гвардійські та 25-а танкові дивізії [9]. На місцях структуризація проходила у формі об'єднання окремих частин. Згідно з наказом командуючого Одеським воєнним округом від 8 січня 1990 р. із двох частин, № 62031 і № 30638, утворили одну [10]. На такому тлі зовсім не випадковими виглядали результати проведених у перші місяці 1990 р. соціологічних опитувань різних груп населення, у тому числі і військовослужбовців. На питання про становище в КППС 50 % військовослужбовців відповіли, що “партія вичерпала себе, їй загрожує розпад” [11]. Це значно перевищило середній показник за усіма групами населення (33,5 %), які ствердно відповіли на це питання. Разом з тим, це і найбільший показник серед усіх груп населення. Таке становище не могло не викликати занепокоєння в партійному і державному керівництвах країни.

Як офіційний державний курс на вищому партійному і державному рівні слова “військова реформа” вперше були проголошені генеральним секретарем ЦК КППС М.С. Горбачовим на лютневому (1990 р.) пленумі ЦК КППС, де обговорювався проект платформи ЦК до ХХVІІІ з'їзду партії. Ось що казав М. Горбачов: “У проекті платформи формуються принципи підходи КППС до питань безпеки й оборони і вказується необхідність вести справу до воєнної реформи” [12]. У прийнятій резолюції Пленуму вказувалося: “...необхідно вести справу до військової реформи – на основі нової оборонної доктрини і принципу “розумної достатності”. Оскільки військове будівництво орієнтоване на якісні показники, треба всіляко підвищувати професіоналізм кадрового складу, підняти на рівень, гідний славетних традицій нашої армії, кодексу честі тих, хто пов'язав з нею свою долю. Партія добиватиметься підвищення престижу військової служби, зміцнення соціального захисту й поліпшення побутових умов військовослужбовців і їх сімей” [13].

У результаті прийнятих на пленумі рішень у платформу ЦК КППС до ХХVІІІ з'їзду КППС були включені положення щодо перетворень в області військового будівництва, які в головних рисах повторювали рішення лютневого пленуму [14]. При усій неконкретності ці постулати стали керівною ідеєю у підходах до реформування армії.

Одним із перших заходів Міністерства Оборони став наказ “Про підготовку пропозицій по розробці цільової програми соціального забезпечення військовослужбовців, членів їх сімей, звільнених в запас, у частині забезпечення їх житлом” від 9 лютого 1990 р. [15].

Партійні рішення відкрили шлях до початку роботи створеної 4 січня 1990 р. комісії Верховної Ради СРСР для підготовки проекту програми

військової реформи. У лютому вона почала регулярно заслуховувати експертів. В основу її роботи був покладений проект концепції військової реформи, представлений на Другому з'їзді народних депутатів депутатами-військовослужбовцями. Головна ідея проекту полягала у переході на кадрову, регулярну армію, яка комплектувалась би на добровільній професійній основі з підготовкою резерву за територіальним принципом. Фактично, вперше за роки перебудови обговорювався не варіант удосконалення існуючої армії, а модель реальної військової реформи.

Невелика за складом комісія, 3 депутати і 5 вчених-експертів, за порівняно невеликий термін, до кінця березня підготувала проект військової реформи. У його розробці брали участь спеціалісти у сфері військово-політичної проблематики із семи інститутів АН СРСР, трьох військових академій, чотирьох військових інститутів, представники військових частин, які передавали постанови офіцерських зборів та зборів особового складу, члени груп підтримки військової реформи. Були використані й матеріали незалежної громадської експертизи, проведеної журналом "Международная жизнь" [16]. І головне, концепція, запропонована комісією, зустрічала підтримку з боку самих військових [17]. Прибічників демократичного реформування армії підтримував журнал "Огоньок", який вступив в дискусію з вищими військовими колами, противниками реформ [18].

У той же час, після рішення лютого (1990 р.) пленуму ЦК КПРС Міністерство Оборони створило власну комісію, яка почала розробляти проект концепції "розвитку Збройних сил до 2000 р." Після цього в ЗМІ почали з'являтися матеріали вже безпосередньо про військову реформу. Проте бачення її було неоднозначне. Викладаючи ідею військової реформи в газеті "Правда" у зв'язку із святкуванням Дня Радянської Армії, міністр оборони Д.Т. Язов наголошував на перетвореннях воєнної системи на основі нової військової доктрини, заміні кількісних екстенсивних шляхів рішення завдань оборони країни, боеготовності військ та їх підготовки інтенсивними, якісними методами, всебічній і глибокій демократизації військового життя, покращення соціального забезпечення військовослужбовців [19]. Фактично, підхід вищого військового керівництва до військового будівництва суттєво не змінився навіть після рішення про реформу армії.

Після лютого пленуму одним із найгостріших питань життя армії стала робота політорганів у армії. Про її неефективність в питаннях виховання й навіть у політичній освіті вже говорили і писали відкрито [20].

Тому недаремно в середині 1990 р. з'явилась з боку вчених-військових констатація того, що відсутня цілісна концепція розвитку (перебудови) Збройних сил, яка б комплексно враховувала не тільки зміни військової доктрини, але й нові тенденції соціально-економічного розвитку країни,

у світовій економіці та у військовій політиці [21]. Така промова вказувала на відсутність нових підходів до реформування армії.

Реалізацією прийнятого курсу військового реформування і одночасно її каталізатором стала зустріч керівників СРСР і США у Вашингтоні 30 травня – 4 червня 1990 р. Радянський Союз пішов на асиметричне скорочення ракет середньої і меншої дальності та в односторонньому порядку почав скорочувати збройні сили на півмільйона чоловік. Так, з території Європи було вивезено 500 тактичних ядерних зарядів і заявлено про готовність забрати з території своїх союзників усі ядерні боєзапаси при умові аналогічного кроку з боку США. Одночасно СРСР запропонував іншій стороні також скоротити свої війська до однакової кількості озброєння. Головним результатом зустрічі стала домовленість про 50 % скорочення стратегічного наступального озброєння [22]. Проте, поки західні країни продовжували переговори про скорочення, у ЗС СРСР цей процес не зупинявся [23]. У зв'язку із розформуванням ряду частин та з'єднань значна кількість офіцерів не була звільнена в запас, а залишалась без посад в резерві командуючих воєнними округами. Дещо пізніше, у лютому 1991 р. офіцерів накопичилась така значна кількість, що з них почали створювати цілі підрозділи [24]. І поряд із скороченням офіцерів військових частин або лікарів, яких почали звільняти першими, у складі Міністерства Оборони та КДБ залишались тисячні "санітарна армія" і "охоронна армія" [25].

Партійні рішення відкрили шлях для обговорення військових питань у ширшому, ніж раніше просторі. До дискусії підключилась навіть театральна громадськість. 22 червня 1990 р. в редакції "Правди" відбулася дискусія з питань військового будівництва, реформи армії і флоту, ролі партії і політорганів в ЗС. У ній брали участь представники різних ланок ЗС. Вів обговорення секретар ЦК КПРС, головний редактор "Правди" Н. Фролов [26]. Учасники зустрічі висловили свою думку з питань, сформульованих Н. Фроловим: "У чому суть існуючих сьогодні підходів до реформи? У чому вони зближуються, а в чому розходяться?". Майже всі учасники були одностайними як щодо загальних питань призначення армії для захисту Вітчизни, військової доктрини "розумної достатності", так і конкретних питань необхідності гарантій соціального захисту військовослужбовців, комплектування армії солдатами і сержантами на добровільній основі, перетворення політорганів в органи виховної роботи. Таким чином, у першій половині 1990 р. викристалізувалось основне бачення військової реформи: реорганізація структури та зменшення чисельності ЗС, зменшення військового виробництва, змішане комплектування армії, соціальна захищеність військовослужбовців. Воно представляло той підхід, який був підготовлений військовими і фактично продовжував лінію попереднього керівництва, але висловлену в реаліях 1990 р.

Важливим етапом у еволюції концепції військової реформи став XXVIII з'їзд КПРС, що відбувся в липні 1990 р. В основній доповіді М.С. Горбачова воєнним питанням майже не приділялось уваги. Із спеціальною доповіддю виступив Д.Т. Язов. Він підтвердив попередні заяви військових про початок реформи ще у 1987 р. і назвав три напрямки її розгортання: скорочення чисельності особового складу, реорганізація структури і управління ЗС, радикальна перебудова військового виробництва з наступною конверсією, скорочення асигнувань на оборону [27].

Про те, що військовим питанням вже надавалось серйозного значення, говорить спеціальна резолюція з'їзду "Про основні напрямки військової політики на сучасному етапі". У резолюції більш конкретно, ніж раніше, викладалась програма дій у військовій сфері: "З'їзд заявляє, що КПРС виступає за централізоване керівництво питаннями оборони, безпеки і військового будівництва на основі єдиного союзного законодавства. Збройні сили СРСР повинні будуватися на принципах єдиноначальності, екстериторіальності, багатонаціональної кадрової армії, що комплектується за змішаним принципом, що поєднує загальний військовий обов'язок із добровільним прийомом на військову службу за контрактом, соціальної справедливості і рівності всіх військовослужбовців і військовозобов'язаних перед законом, викорис-товуватися тільки за їх прямим призначенням, закріпленому в Конституції СРСР". "Одним з основних напрямів військової реформи є перебудова всієї системи партійно-політичної роботи в Збройних силах СРСР, що включає перетворення існуючої структури, уточнення функцій партійних і політичних органів" [28].

На з'їзді була утворена комісія ЦК КПРС з військової політики партії, яка складалася з чотирьох підкомісій – з питань партійного забезпечення реформи і подальшого розвитку ЗС СРСР; з соціального забезпечення і правового захисту військовослужбовців і членів їх сімей; з питань партійного забезпечення військово-технічної політики і конверсії; зі зв'язків із державними, громадськими організаціями і рухами, засобами масової інформації. Головним завданням комісії було "доопрацювання проекту концепції реформи Збройних сил за допомогою найвисококваліфікованіших фахівців, що залучалися до постійної співпраці, і підготовка матеріалів для входження у Верховну Раду СРСР у порядку законодавчої ініціативи" [29]. Очолив комісію секретар ЦК КПРС О. Бакланов.

Прийнятий XXVIII з'їздом новий статут КПРС визначив відхід від керівництва партією ЗС через політоргани: "Партійна робота в Збройних силах СРСР здійснюється через первинні партійні організації і виборні партійні органи..." [30]. 30 вересня вийшов указ президента СРСР "Про реформування політичних органів Збройних сил СРСР, військ Комітету державної безпеки СРСР, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ СРСР і залізничних військ". На підставі указу

політоргани переставали бути керівними органами КПРС в ЗС і припиняли займатися партійною роботою. Головним завданням нових військово-політичних органів ставало "формування в особового складу високих бойових і морально-психологічних якостей, політичне, етичне, правове виховання, прогнозування соціально-психологічних процесів" [31]. Разом з командирами нові органи повинні були нести повну відповідальність за виховання, військову дисципліну особового складу, його моральний стан, соціальний захист військовослужбовців і членів їх сімей.

Одним із аспектів реформування армії стала адаптація до суспільних перемін в СРСР, які стали особливо помітними в 1990-1991 рр. Перехід до ринкових господарських відносин, економічна самостійність республік і регіонів країни породили проблему матеріально-технічного і господарсько-тилового забезпечення військ. Так, постало питання щодо плати міністерства оборони за користування землею. Називалась і приблизна сума – біля 40 млрд рублів, більше, ніж половина усього оборонного бюджету. Загострилась проблема постачання військових гарнізонів і частин продовольством. Вона почала вирішуватись шляхом упровадження територіальної системи забезпечення військ харчами через закупівлю їх у населення [32]. Але паралельно з цими процесами все сильніше почали заявляти про себе інші тенденції. Вивід військ із країн Центральної та Східної Європи, значне і стрімке скорочення чисельності ЗС висунули на перший план питання соціальної захищеності військовослужбовців, які, за висновками соціологів, стали вже з 1989 р. однією із соціально незахищених суспільних груп. Питання житла і праці тих офіцерів, хто звільнився із ЗС, захист їх громадянських прав, морального настрою залишались болючими для суспільства.

Практично це й підтвердив у своїх промовах на Четвертому з'їзді народних депутатів СРСР в грудні 1990 р. президент СРСР М.С. Горбачов. Він багато говорив про економіку, ради, вузи, культуру тощо. І лише п'ятьма реченнями згадав про ЗС. М.С. Горбачов заявив, що вони переживають період глибокої реформи й вимагають уваги і піклування. Тому він рішуче засудив будь-яке очорнення ЗС. Президент завірив, що справи армії будуть на першому місці в діяльності влади [33].

Та ці заяви виявились лише декларацією намірів влади, що й підтвердила ситуація у ЗС в першій половині 1991 р. У газеті "Защитник Родины" була вміщена підбірка висловлювань офіцерів і солдатів, у яких прямо говорилося про зневіру в реформу, відсутності її проявів у військових частинах тощо. Симптоматично, що така інформація з'явилась 8 травня напередодні Дня Перемоги [34].

На тлі загальнодержавної кризи ЗС все глибше занурювались в економічні та соціальні негаразди. Особливо гострим стояло питання забезпечення житлом військовослужбовців, як тих, хто виводився

із-за кордону, так і тих, хто чекав своєї черги в гарнізонах на території СРСР. Тільки в одному Одеському воєнному окрузі на обліку безквартирних військовослужбовців на 1 березня 1991 р. знаходилось 12 370 сімей [35]. За офіційними даними в 1990 р. на військову службу було призвано близько 2 тисяч споживачів наркотиків і токсикогенних речовин і більше трьохсот призовників, яким медики вже поставили діагноз “токсикоманія” чи “наркоманія” [36].

На передній план виходили економічні проблеми, з якими все глибше стикались ЗС. Все більшого поширення набувала практика передачі воєннотехнічного майна органам Держснабу СРСР з наступною реалізацією населенню [37].

Події кінця серпня 1991 р. стали поштовхом до кардинальних змін у суспільстві і, як наслідок, у ЗС. У відповідності з указом Президента СРСР М.С. Горбачова від 24 серпня 1991 р. [38] і наказу Міністра оборони СРСР від 27 серпня 1991 р. безпосередньо у військах з 30 серпня була припинена діяльність політичних партій. Слідом за тим, наказом Міністра оборони від 1 вересня 1991 р. в Збройних силах країни були ліквідовані воєнно-політичні органи [39].

У нових умовах процес реформування Збройних сил відступив на другий план. А через декілька місяців пройшла кардинальна зміна із самими ЗС, що і вирішило долю військової реформи на той час.

Підсумовуючи, автор дійшов таких висновків:

- реформування Радянської Армії починалось на тлі загальних процесів перебудови, що проходили у той час в СРСР. Після проголошення курсу військової реформи на пленумі ЦК КПРС в лютому 1990 р. міністерство оборони почало розробляти її проекти. Але вони носили відомчий характер і майже не враховували вимоги суспільства і не відображали громадську боротьбу довкола військових проблем. Основними напрямками

перетворень в армії планувалося поліпшення якісних показників за рахунок скорочення особового складу та військової техніки до рівня “розумної достатності”, реорганізації структури і управління військ, підвищення професіоналізму і престижу військової служби, зміцнення соціального захисту військовослужбовців;

- ХХVІІІ з’їзд КПРС інститував військову реформу як складову частину державної політики СРСР, визначив її загальні пріоритети. З’їзд доповнив перелік напрямків реформування положенням про відмову КПРС від партійного керівництва Збройними силами. Першим дійсно реальним кроком у військовій реформі, що намічалася, стало перетворення армійських партійно-політичних органів у військово-політичні, за своєю суттю – виховні органи. Проте реалізація вимог військової реформи на місяць зіткнулась із багатьма складнощами;
- головними з них виявились економічні та соціальні проблеми, які носили кризовий суспільний характер. Від них потерпали як структури Збройних сил загалом, так і особовий склад армії. Зростання питань соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, нестатутних відносин та міжнаціональних сутичок, збільшення криміногенності у військах, явища корумпованості і протекціонізму у військах та вищому військовому керівництві, зневага в державній політиці ставали повсякденною справою Збройних сил. Все це проходило на тлі погіршення загального стану радянської економіки та поглиблення соціальної напруги в суспільстві, що відсувало питання військової реформи на задній план. Серпневі події 1991 р. перевели проблему реформування

ЛІТЕРАТУРА

1. Красная звезда. – 1990. – 18 янв.; Правда. – 1990. – 21 янв.
2. Корнилов Ю. Секреты паритета. Что сказал и о чем умолчал генерал Бабьев // Огонек. – 1990. – № 15. – С. 10.
3. Архів південного оперативного командування Збройних сил України (далі – АПОК ЗСУ). – Ф. 17. – Оп. 39633. – Спр. 3/8. – Арк. 11-15.
4. Там само. – Спр. 3/13. – Арк. 28-29.
5. Там само. – Спр. 3/30. – Арк. 58-59.
6. Там само. – Спр. 3/2. – Арк. 1-2.
7. Там само. – Спр. 10/34. – Арк. 48.
8. Ковалевский В. Перед военной реформой // Армия и общество. – М.: Прогресс, 1990. – С. 295-296.
9. Ельцин Б.Н. Записки президента. – М.: Огонек, 1994. – С. 50.
10. АПОК ЗСУ. – Ф. 17. – Оп. 39633. – Спр. 3/6. – Арк. 9-10.
11. Кузьменко В. Письмо в редакцию журнала “Огонек” // Огонек. – 1990. – № 8. – С. 2.
12. Правда. – 1990. – 6 фев.
13. Там само.
14. Там само. – 13 фев.
15. АПОК ЗСУ. – Ф. 17. – Оп. 39633. – Спр. 8/35. – Арк. 77-78.
16. Мартышенко В. Приоритеты конверсии // Армия и общество. – М.: Прогресс, 1990. – С. 16-17.
17. Шелегаш М.П., Аляев А.В. Военно-политические аспекты безопасности в деятельности ОБСЕ // Военно-политические аспекты европейской безопасности и Россия. – М., 2000. – С. 7-26; Панфилова А.М. Советская периодическая печать как исторический источник. – М.: МГУ, 1975. – 62 с.; Военное сотрудничество. Сборник основных документов в области военного сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств / Гл. ред. Й.М. Коротченя. – М.: Республика, 1996. – 237 с.; Бельшев С. Письмо в редакцию журнала “Огонек” // Огонек. – 1990. – № 23. – С. 19;

- Кузьменко В. Письмо в редакцию журнала "Огонек" // Огонек. – 1990. – № 8. – С. 6; Карпов Н. Пока гром не грянул... // Военный вестник. – 1993. – № 2. – С. 12-14.
18. Жилин В.А. Органы военного управления оперативно-стратегического звена: вопросы реформирования // Военная мысль. – 2003. – № 1. – С. 17-23.
  19. Правда. – 1990. – 23 фев.
  20. Васильев Ю., Середюк П., Сышка А. и другие. Письмо в редакцию журнала "Огонек" // Огонек. – 1990. – № 3. – С. 4; Дрогозов Й.Г. Танковый меч страны Советов. – М.: АСТ, 2001. – С. 157.
  21. Плахов В. Письмо в редакцию журнала "Огонек" // Огонек. – 1990. – № 23. – С. 18.
  22. Правда. – 1990. – 5 июня.
  23. АПОК ЗСУ. – Ф. 17. – Оп. 39633. – Спр. 8/112. – Арк. 287-288.
  24. Там само. – Спр. 10/65. – Арк. 214.
  25. Ленинское знамя. Ежедневная газета Краснознаменного Киевского военного округа. – 1990. – 21 июня.
  26. Правда. – 1990. – 23 июня.
  27. Ленинское знамя. – 1990. – 6 июля.
  28. Правда. – 1990. – 11 июля; Красная звезда. – 1991. – 12 июля.
  29. Правда. – 1990. – 11 июля.
  30. Там само.
  31. Там само. – 30 сент.
  32. АПОК ЗСУ. – Ф. 17. – Оп. 39633. – Спр. 8/129. – Арк. 364; спр. 11/155. – Арк. 285-287.
  33. Горбачев М.С. Выступления на Четвертом съезде народных депутатов СССР 17, 19 декабря 1990 года. – М.: Политиздат, 1991. – С. 11.
  34. Защитник Родины. Газета Краснознаменного Одесского военного округа. – 1991. – 8 мая.
  35. АПОК ЗСУ. – Ф. 17. – Оп. 39633. – Спр. 10/56. – Арк. 186-190.
  36. Ковалевський В. Вказ. праця. – С. 13.
  37. АПОК ЗСУ. – Ф. 17. – Оп. 39633. – Спр. 10/60. – Арк. 197-201.
  38. Красная звезда. – 1991. – 27 авг.
  39. АПОК ЗСУ. – Ф. 17. – Оп. 39633. – Спр. 11/155. – Арк. 61; Защитник Родины. – 1991. – 31 авг.